

Izročilo o psoglavcih, volkodlakih, volčjem pastirju in Atili v mitski krajini Sodražice

Domen Češarek

In this article are presented and analysed local legends and myths about the supernatural being the Psoglavac (dogheaded/ Cynocephalus), the Werewolf, the Wolf Herdsman and Attila which survived in Ribnica, Slovenia and its surroundings. The name Psoglavac (dog-headed) is used as an insult for the inhabitants of the Sodražica community even today. These traditions have their roots in local myths, which are reflected in the mythological landscape. Different layers of myth with similar notions point towards a belief concept about the Wolf Herdsman, which was contaminated with other supernatural beings and historical figure of Attila.

Keywords: Cynocephalus, Pasjeglavac, Werewolf, Wolf Herdsman, Jarilo, Attila, Sodražica, Ribnica.

Ribničani so bili od nekdaj znani po suhi robi ter svoji iznajdljivosti in šaljivosti. Njihova hudomušnost je vplivala tudi na poimenovanja posameznih vaških skupnosti, ki so v Ribniški dolini dobile različne vzdevke, kot recimo *Križmeki*, *Polžarji*, *Piščalkarji*, idr. Sodražani pa so dobili vzdevek »psoglavci«. Zakaj, do sedaj še ni bilo povsem pojasnjeno. V zadnjih letih je vzdevek doživel utelešenje v kipu psoglavca, ki stoji na sredi sodraškega trga. Od leta 2004 pa vsako leto domačini prirejajo še kulturni dogodek, imenovan »Psoglavski dnevi«. Na mitološko ozadje imena sem že opozoril v starejši objavi (Češarek, 2012), kjer sem omenil verjetno povezavo pasjeglavcev z *volkodlaki*. Ker se je zgodba na območju Ribniške doline najbolj lokalizirala in ohranila v Sodražici, je študija v večini osnovana na primerih iz omenjenega prostora. Ribnica in Sodražica sta bili nekoč v neprestanem rivalstvu, zato je smiselno iskati možne korenine izročila tudi v starejših pisnih virih.

1. Sodražica in izročilo o psoglavcih

Rivalstvo med trgov Ribnico in Sodražico sega v 16. stoletje, ko je ribniškega krošnjarja še zaneslo v najbolj odmaknjene vasi, mesta in trge širom dežele. Lož je svoje mestne pravice in pravice do nadzora nad trgovino dobil že leta 1477. Ljubljane pa so se trgovci zaradi dragih cestnin in mostnin raje izogibali. Ker je vse več okoliških mest pričelo uvajati za trgovce veliko dajatev, cestnino in mostnino, so imeli tudi graščaki in po njih tudi cesarji kot lastniki graščin od Ribničanov in seveda vseh ostalih trgovcev svoje dohodke. Ker je bila Ribnica važen trgovski kraj in prav tako pripraven za sejme, je vipavski grof Gašper Lanthieri zaprosil cesarja Ferdinanda I. za en letni sejem. Cesar je leta 1530 to prošnjo

tudi odobril. Tedaj so imeli ribniški tržani z izrecnim cesarskim dovoljenjem tudi posebne tedenske sejme kot posebno trško svoboščino. Toda tedanji turški vpadi so onemogočali prirejanje tedenskih sejmov. To priložnost so izrabili Sodražani, ki so bili nekoliko bolj oddaljeni od glavne ceste proti Ljubljani. Posledično so sčasoma Sodražani pričeli prirejati svoje kupčijske shode, ki so sčasoma prerastli v sejme. Na pritožbo Ribničanov pa jih je deželni vicedom prepovedal (Skubic, 1976, 423–424). Od tedaj so si bili prebivalci Ribnice in Sodražice v laseh. Leta 1705 so Ribničani prosili cesarja za obnovitev tedenskih sejmov, da bi si po končanih turških vpadih opomogli, toda cesar je vse prošnje odklonil. Šele po njegovi smrti je njegov naslednik Karel VII. leta 1714 odobril Ribničanom sejem ob torkih, leta 1751 pa so z vladnim dovoljenjem ob četrtkih svoj tržni dan dobili tudi Sodražani. Ker sta bila terminsko dneva Ribničanom preblizu, so svoj sejem premaknili na ponedeljek. Leta 1837, ko je cesar dovolil tedanjemu trgu Sodražici tri živinske sejme, so s tem prehiteli sosednji ribniški trg, ki je dobil dovoljenje za letne sejme šele leta 1841. Kdaj in kako je prišla Sodražica do teh pravic, ne vemo. Kot domneva Anton Skubic, so sodraške dokazne listine pogorele, če so jih sploh kdaj imeli, vendar so se jih domačini trdno držali in se sklicevali na podedovano pravo, ki so jim ga Ribničani oporekali (Skubic, 1976, 428–429). To je privedlo obe skupnosti k tekmovanju in posledično k nestrpnosti. Spomin na te dogodke se je korenito ohranil tudi v ljudskem izročilu.

[Primer 1] *Zaradi kršenih sejmskih pravic je bilo med Ribnico in Sodražico prikrito tekmovanje in nasprotovanje. Ribničani so jim te pravice odrekli. Listine pa so pogorele, da se Sodražani niso mogli izkazati in izterjevati svoje pravice. To je dalo povod za tole šaljivo zgodbo. Ko je Ribnica pogorela, so na pogorišču pobirali žeblje. Prišli so tudi Sodražani. Ribničanom to ni bilo všeč in so jim to ubranili. Sodražanom se je zdelo za malo, razhudili so se in Ribničanom takole zagrozili: ‚Keder buo pa per nas goreilu, buomo žie mater božju prosil, de buo pa tud vi ne buoste smeil per nas cveku pobierat!‘ (Kastelic, 2001, 208)*

Poimenovanje Sodražanov bi morda pojasnila naslednja različica zgodbe o pobiranju cvekov:

[Primer 2] *Ja jest sm slišou od svoje stare mame, da je neka stavba gorela v Ribñanci. Ku je stavba pogorela, so tej iz Sodražce šli cveke pobirat, in so zgedala ku eni psi, ker so skus u tla gledal, naj bi jim rekl psoglavci.*

(Pripovedoval Tomaž Češarek, 21. 10. 2014, v Ribnici, zapisal Domen Češarek)

Pripoved o pobiranju cvekov je bila nekoč splošno razširjena po Ribniški dolini. Med drugimi so Ribničani v ljudskem izročilu poleg Sodražanov obtožili kraje cvekov tudi Dolenjevaščane (Lesar, 1864, 23; Miličinski, 1919, 30).

Kinokefalna bitja pasjglavci so v Evropi splošno razširjen motiv, katerega korenine izročila segajo v čas Mezopotamije in Egipta. V Sloveniji ga posredno in neposredno povezujejo z izročilom o Hunskem voditelju Atili. V pripovedkah pa se pojavijo posamično ali pa kot vojska Atila.

Da je motiv starejši in bajčni lik dobro poznan, dokazujejo slednje pripovedi.

Franc Anzeljc, rojen na Gori pri Sodražici, je takole pojasnil bajčni motiv o Pasjglavcih.

Slika 1. Kip pasjeglavca v Sodražici (foto: Domen Češarek).

[Primer 3] *So otruo ke strašle, de jeh buojo pesoglauce uziele, pa smo rjekle:*
»Kakšne pa so?«
»Pasjo glavua ima, pa ne čjele sam enu veliku oku.«
No, in puolaj, k-sem bieu še fantiček ne Gore, so Sodržanam rekli, de so pesoglauce zetu, k-so ble žleht. (Ožbolt, 2004, 42)

Marija Čampa pa je pripovedovala naslednjo pripoved o pasjeglavcu v Sodražici:

[Primer 4] *Na prajə, kjer je današna Sodraška, je bla pusta dolina, čez katero je tjakla ena kalna rečica. Səm se je preselila vdova s sinom Sidom, ki je biu hudobən, nagaju, naj tu dajlat. Zatu je bla mat zlu žalostna in enkat ga je u suji jezə preklela z besajdamə: »Naj te jaše pasja glava, a odrajšə te le kap krvava«. In od tekrat naprej se je ta fant ob polnə lünə sprenejnu v človajka s pasjo glavo, se je zeteku u gozd in tam rju in noru in divjou ne. Vse ostale dneve je biu pa čist normaln in pridn in tok je seveda, mlad je biu, se je zeljubu v smolarjevo hči Rožco. Se tut poroču z no in prou srečnu bə živajla, če samu ob pounə lünə se je spremajnu u pəsa ne. Rožca se ga je bala in je tut v gozd zbežala in tu na eno visoko smrajko. Ker je pa on vajdu, kje je, je sulico butou gor in jo tut ranu. Na glavo mu je kapnla kri in ga odrešila te zakletve. Živejla sta srečnu, dobru in fajn. In naselila sta Sodrascu s fajn dobrimi lədmi.*

(Pripovedovala Marija Čampa, posnetek: RTV Slovenija: 23. 3. 2014)¹

Ta pripoved na svoj način razloži vzdevek »Psoglavci« za Sodražane. Mitični prednik Sodražanov naj bi bil po tej zgodbi Pasjeglavec, ki pa ima sorodne lastnosti kot volkodlak.

2. Izročilo o volkodlakih

Pasjeglavcem sorodni lik so volkodlaki, kar je dobro opazno v slovenskem ljudskem slovstvu, ker se povedke o volkodlakih pogosto prepletajo s povedkami o pasjeglavcih in prevzemajo sorodno motiviko (Kropej, 2008, 296). Izročilo v ribniški dolini po številu zapisov zagotovo izstopa v slovenskem prostoru. Prvi znan zapis o volkodlakih je v Ribnici zapisal ribniški grof Anton Rudež, najverjetneje konec 18 st., ko se je kot del preroditeljskega kroga zanimal za slavistiko in etnografijo.

[Primer 5] *Ribničani pripovedujejo o nekem stvoru, ki se imenuje volkodlak (Vukodlak). Podnevi je človek, ko se pa zvečeri, pa – brž ko se na kakšnem križpotju povalja v luknji – postane volk.*

Ponoči prihaja v volčji podobi v hiše sesat kri tistim otrokom, ki jih je bila mati podnevi preklinjala. Pogosto mora v volčji postavi zasledovati ljudi. Brž pa, ko mu kodo kaj vrže, postane človek. Če ga hoče kdo ustreliti, mu reče: »Ne ubijte me!«

Kader požre človeka, pusti nedotaknjene tiste dele nog, ki tiče v škornjih. Mnogo ljudi vedo, kako se da spremeniti v vukodlaka. (Rudež, Zima, Popit, 2010, 7)

¹ Dosegljivo na: <http://ava.rtvsllo.si/predvajaj/nedeljska-reportaza/ava2.174267198/>

Omembo volkodlaka zasledimo tudi v znamenitem Vodnikovem zapisu mitoloških likov iz Ribnice »Mythen zur Ribniza geglaubt«. Valentin Vodnik, ki je bil Rudežev sošolec in prijatelj, je zapis verjetno povzel po Rudeževih zapisih, do katerih je najverjetneje prišel v času službovanja v Ribnici v letih 1788–1793 (Kumer, 1967, 129).

[Zgodba 6] *Vukodlák/: Wärvolf/: Po dnevi človek, ponoči volk itd., takoj ko se na križpotju povalja v kakšni luknji...* (Ms 540, Valentin Vodnik: Razno, št. 12)

Naslednji pripovedi je zapisal Janez Zima, ki je kot kaplan služboval v Loškem Potoku od leta 1837 do svoje smrti leto pozneje (Rudež, Zima, Popit, 2010, 138).

[Primer 7] *Volkodlak iz Sodražice*

Pred 95 leti je šel neki lovec iz Loškega Potoka na lov v gozdove proti Sodražici. Zagledal je velikega klavskega volka. Bliskovito je napel puško in sprožil ter ga hudo ranil.

Tako je šel za ranjenim volkom proti Sodražici. Volk je šel naravnost v neko hišo. Stopil je za njim in je že od daleč zaslišal otroke hudo jokati. Od njegovega strela je bil oče v zadnjih hropljajih in je kmalu nato umrl.

Lovec je vprašal:

„Ali v vaši hiši niste videli kakega ranjenega volka?“

Otroci so ga napadli kot morilca njihovega očeta, ki je bil spremenjen v volka. (Rudež, Zima, Popit, 2010, 86)

[Primer 8] *Volkodlak (Vovkodlak) v Travni gori (Travna gora nad Sodražico)*

Pred 120 leti je šel neki Potočan v gozd iskat gobe. Globoko v Travni Gori se je izgubil. Bil je soparen dan. Klical je izpod nekega drevesa.

Naenkrat je zagledal nedaleč od sebe dvanajst volkov, ki so počasi šli mimo njega. Zadnji med njimi je šepal in je šel samo tri čevlje stran. Mož se je nemalo ustrašil, ko je prišel volk čisto do njega, mu pomolil šapo, kakor bi ga prosil, naj mu preišče tace. To je storil in v šapi našel velik trn. Izpulil ga je in volk mu je obliznil roko ter odšel za drugimi enajstimi.

Čez tri leta je šel Potočan na Spodnjo Štajersko po žito. Prišel je do nekega bogatega gostilničarja, od katerega je poskusil kupiti žito. Ko mu je segel v roke, ga je hišni gospodar hvaležno pogledal in privolil v zelo poceni nakup. S Potočanom sta ga (žito) naložila, jedla in pila.

Nato je Potočan povedal v neko posebno lepo sobo, kjer naj bi napravila račun za žito. Sam krčmar mu je bil hvaležen in ga je objel okrog vratu ter rekel, da mu je bil rešil življenje. Podaril mu je vse žito in mu zraven dal še denar.

Potočan je bil, kakor je rekel, presenečen:

»Še nikdar vas nisem videl in naj bi vam rešil življenje?«

»Da, prav tako je,« je dejal gostilničar.

Povedal mu je o šepastem volku ter ga vprašal, ali ni on tisti, ki je pred tremi leti na Kranjskem ob meji s Hrvaško nekemu šepastemu volku izpulil trn iz šape.

»Seveda,« je rekel Potočan.

Zdaj je dejal krčmar:

»Tisti volk sem bil jaz. In če bi mi ti ne bil izpulil tistega trna, bi jaz zaostal za sprednjimi in hrvaški volkovi, s katerimi bi se morali spopasti, bi me raztrgali. Tako pa nas je bilo vseh dvanajst skupaj in smo raztrgali hrvaške.« (Rudež, Zima, Popit, 2010, 88)

Leta 1883 je literarni zgodovinar Fran Wiesthaler v Ljubljanskem zvonu objavil daljšo študijo o volkodlakih in vedomcih, kateri je dodal še dve pripovedki, eno je sam zapisal v Zapotoku pri Sodražici, drugo pa mu je posredoval Fran Levstik preko ribniškega graščaka Karla Rudeža.

[Primer 9] *Gospoda Karla Rúdeža, Ribničana, ustna povést, kesnéje po-novljena še z dopisom:*

Lani (1882. 1.) mi je pripovedoval Andólsčak, po pridévku Sitar, póstaren Ribničan, da je njega oča ob nedeljah bríl moške in s tem delom iskal prislužiti kak novec. K njemu je zahajal tudi zeló star Dánčan², kateri se je često razgovarjal, kakó je za svoje mladosti v Hrvate nosil prodajat leseníno. Po tacem póti je bil tam dólu pogodil na dom necega kmeta, kateri ga je vprašal: „Živeta li še óna dva gospodarja na Ugaru blizu Ríbnice? Ako bi njiju jeden prišel k meni, jaz bi mu dal, kolikor bi mogel, s kratka vse, kar imam, ker on me je volkodláštva izbávil. Ta stvar se je godila takó: Nekoliko samih volkodlakov se nas je klatílo nekđaj po ónih krajih. Kadar smo po noči zavijáli (tulíli) baš na Ugaru okolo rečenih kmetov poslopja, zabódel se mi je trn v prednjo lápo (taco), da sem težko dirjal. Vzpném se na okno ter pomolím bolno lapo v hišo. Kmet naglo izdere trn, potem razlomi hlebec kruha in ga nam vrže venkaj. Hlastéžno smo pojedli kruh ter vsi bili zopet ljudjé, kakor poprej; a potlej se nam ni bilo že nikoli treba prelagati na volkove.“ — K temu dostavlja gospod Rudež: „Ne vém, kako je bilo ime Hrvatu, niti kakó so rekali kmetoma na Ugaru; kajti minilo je do 150 let, kar sta zemlji obeh opuščeni. Kolikor sem o volkodlaci seznál po Ribniškem svétu, uvénilo me je, da so po našega naroda mislih to prekólneni ljudjé, katerim je ali neprestano biti volkovom, dokler jih kdo ne osvobodi, ali se na volkove izpremétajo samó kdáj in kdáj, osobító v nočéh, imejóci po dnevi človeško lice. Slišal sem dva krati, da se volkodlak otmé zverínstva, če mu kdo vrže kruha, menda ker je kruh božij dar, in ker se tudi vánj izpremenjáva presvéto blaženo teló Gospoda našega. (Wiesthaler, 1883, 567–568; Ms 491, Levstik Fran: Karel Rudež (12, 1864–1883)

[Primer 10] V Zapotóku pri Sódražici narod veruje, da volkodlaka rodi žena. Med porodom je samó ta razložek, da volkodlak pride z nogama naprej obrnena, a ne z glavó, kakor se drugače to sploh godí. Presukne li kdo v pravem hipu njega teló, „oddela“ mu s tem, da ne bode volkodlak; a če to zamudé storiti, povolkodlači se kesnéje, dobivši volčjo dlako in volčje zobjé. Potlej vzdívja v gozd, koder se začne klatiti. Zverin se ogiblje in od volka beží. Baje da se posebno v slast valja po kaki čez božič na polji ostavši stvári, katero je že poprej bilo treba spraviti pod streho. Prótje ali ostvrnícó po božiči na njivi mekásti in grize, da vse sklésti. Oleví se zopet o svojem času, rekše, dlaka mu odpade, in potem se iz nova

² Dane, vas v Ribniški dolini

prevrže v človeka; a volčji zobjé mu ne izpadó, po čemer ga je lahko spoznati, dasi morda ima človeško lice. Takó se vedno preobrača na volkodlaka in človeka. Volkodlakov je malo, ker z večíne pomrjó skóraj po rojstvu, a ne ućakajo starosti. (Wiesthaler, 1883, 567; zapisal M. Mraćé)

Istega leta kot Wiesthaler je literarni zgodovina Franc Levec v Ljubljanskem zvonu objavil še tri pripovedi o Volkodlakih, ki jih je zapisal v Dolenji vasi pri Ribnici.

[Primer 11] *Zimske večere smo sestre prele, oće, ki so bili dober star mož in so veliko skusili v svojem življenju, so nam pa kaj pripovedovali, bodisi kakšne storije ali pa kar so sami res prebili na svetu. Ko mi je neki večer brat nagajal, obregnila sem se vanj: »Oh, ti grdi volkodlak, ti!« Oće so me posvarili ter so dejali: »Franica, da mi nikoli več kaj takega ne rećeš! Ti še ne veš, kaj je to volkodlak. Volkodlak je pol volka, pol človeka. Kdor je od rojstva volkodlak, tisti je v dole-njem koncu volk, kdor je pa zaklet, tisti pa v gornjem kraju.« Potlej so nam pa tole pripovedovali:*

Nekoć sem šel s konji po vino na Hrvaško; z menoj je bil neki Bukovćan, ki je vozil »suho robo«. Po poti sva se menila – kakor imajo vozniki navado – kaj je kdo izmed naju pri vožnji že hudega skusil ali ćudnega videl. Ko prideva globoko dol v Hrvate in se tako meniva, reće mi Bukovćan: »Glej, France, kadar hodim po tem samotnem kraju, vselej mi je tako strašno dolgćas, ker me je nekoć tukaj spremljala taka zverina. Kar tako je prišlo k meni pol volka, pol človeka, pa me je ves ćas spremljalo ponoći in podnevi. Pri kateri gostilni sem se ustavil, ustavil se je tudi on; jaz sem šel noter pit, on je ostal zunaj pri konjih; jaz sem se bal, da se ne bi konj kaj poškodoval. Tako me je spremljalo do doma. Ko pridem domov, rećem ženi: »Jezus, komaj živ sem prišel domov. Taka zverina me je spremljala, pol volka, pol človeka.« Hoćem se skozi okno ozreti, pa ga spet zagledam. »Poglej no, » pravim ženi, »saj še skoz okno gleda!« Potlej pa je rekla ona: »Běži, běži, gotovo kaj potrebuje.« Pa je šla in odrezala kos kruha ter mu ga vrgla skoz okno. »Na, jej v imenu božjem, kar potrebuješ, da bi bil rešen!«

Potlej se ji je prišel v hišo zahvalit: »Srećna ti in tisti, ki te je naućil. Glej, že toliko in toliko voznikov in tovornikov sem spremil, a nobeden mi ni tega storil, da bi me bil rešil. Bili smo trije bratje, pa so nas mati zakleli. Prosili smo jih kruha, ko so ga ravno iz peći jemali; ko smo jih kruha prosili, rekli so mati: ,Nate, hudićevi volkodlaki, požrite, da boste siti!‘ – Pa smo se prećej tisti trenutek v volkodlake izprevrgli ter se v gozd razšli. Bili smo trije bratje, no, jaz sem zdaj rešen, onadva pa sta bogvekam šla in če sta že rešena ali ne. Ko smo se razšli, bili smo še mladi, zdaj sem pa že siv.«

Moj oće so bili dober stari, ko so nam to pripovedovali; umrli so pred tremi leti, imeli pa so osemdeset let. (Levec, 1883, 771–772)

[Primer 12] *Volkodlak je v sprednji konec volk, v zadnji konec človek. Nare-jeno mu je, da se izprevrže. Živi z ovcami, kozami in drugo živaljo. O drugi živali pri nas ljudje veliko vedo, o volkodlaku pa ne. Samo o hudobnem ali požrešnem človeku pravijo pri nas: tak je, kakor volkodlak, ali pa: oh, ti požrešni volkodlak! Videl ga pa še nihće ni. Mislim, da more v tacih gozdih biti, kjer je malo ljudij.*

Tisti, ki hodijo na Hrovaško, vedo kaj več o njem, tukajšnji pa ne. Slišal sem pa večkrat, kako so se moj oče z možaki pogovarjali o volkodlaku. Moj oče so bili že dobro stari, pa ga tudi nikoli niso videli; Bog ve, v katerih deželah je ta reč. (Tako mi je pripovedoval o volkodlaku jedno in sedemdesetletni Lazar s Hudega Konca pri sv. Gregorji nad Sodražico.) (Levec, 1883, Str. 773)

[Primer 13] *Jurij Skul iz Borovca v velikolaški fari mi je pripovedoval : »Volkodlak je pol človeka, pol volka; pa mu je narejeno, da se lahko izprevrže. Nekateri je uklet, nekateri je že od rojstva volkodlak. Nekateri je v gorenji konec volk, nekateri pa v dolnji. Ako je v dolnji konec volk, ima človeško pamet, živi med ljudmi in se oblači kakor človek. Nihče ga ne pozna, da je volkodlak, samo mati, ki ga je porodila; spoznati ga more tudi ženska, katero ljubi. Pri nas samo to vemo, kaj je volkodlak; volkodlaka samega pa tukaj v Dolini še nihče ni videl. Stari Jurman z Lužarjev, ki ima dobro osemdeset let in ve veliko takih stvarij, pravil mi je oni dan, da pri nas volkodlaka nikoli ni bilo in da ga zdaj sploh ni; v prejšnjih časih je pa bil, toda ne v naših krajih, ampak samo tam doli okoli Ribnice se je držal.« (Levec, 1883, Str. 773)*

3. Izročilo o Atili

V sodraškem lokalnem glasilu »*Iz naše doline*« je učiteljica in urednica glasila Olga Vodopivec sklepala, da sosedje Sodražanom pravijo pasjeglavci zaradi Hunov, ki so verjetno nekoč prečkali te kraje (Vodopivec, 1936, 29). Trditve pa žal ni podkrepila z nobenim izročilom. Spomin na Atilo in pasjeglavce pa se je zagotovo ohranil tudi v ljudskem izročilu, kar dokazuje tudi pripoved, ki jo je v Jurjevici povedala upokojena ravnateljica Sodraške osnovne šole Zinka Benulič – Petek.

[Primer 14] *Z.B.: No taku je prpodvou, tə bom čist po domače govorila, kukr səm jest tut Zmagičə. (Zmagi Kumer) Primšarjev Jožek je bil ta človek. Rojen je bil pri Primšarjevih pod Novo Štifo, to so Male Vince, kraj. Male Vince... No in je prpodvou med drugəm zakaj se imenuje Sodražca, polej o Atili, kje je živu, kje se je bojevou in kje je pokopan. Ampak tu sə ga vsə nekje prilaščajə, da je tam pokopan, ker tu je, on je še tuk rjeku: Je tam imu šac, šac ga je zakopou tam. In polej je žjelu, de on poh tizga šaca mrtu leži, no taku. Da je živu kle nekje ne, Atila, na starost. On je sam reku, da je od Atile grob med Jagrbirtam u Zamostcə, tam kjer so še zdaj ostankə ene grajščine. V tistə grajščinə so živelə pa pasjeglavcə. No in tej tlačanə so bili zelo hudobnə, haha no ja, od tga se imenuje pol tut, vzdevek Sodražanov. Tu so bili bojevniki Atile, k so bli plačanə od grajščakov s tiste grajščine, kjer je tut Atila živu. No in tam je tut pokopan. Tulej jest vem no.*

D. Č.: Zakaj se pa pasjeglavcə reče?

Z. B.: No sej tu sm tajla takrat, se najšəm, no tu so bli tistə plačanə od Atile.

D. Č.: In zato je ta povezava s psoglavci?

Z. B.: Psaglavci ja, ta jih je nazival, je reku Jožek, zatu ker so bli taku žleht. De so bli hudobni pa pasje glavje so imajlə. (Pripovedovala Zinka Benulič (Petek), 14. 10. 2014, v Jurjevici, zapisal Domen Češarek)

Zinkino pripoved o iskanju Atilovega groba je zapisala tudi dr. Zmaga Kumer med terenskimi raziskavami v 60 letih.

[Primer 15] *U Zemosce je živu en človk, k so mu rekel Atila, zatu, kjer je mislu, de je na negovem travniku zakopan Atila, in je šu kopat šac. Zerad tega je zepravu skorej vse posestvu. Toku je govoru:*

*Svét Meklavž,
svét Andraž,
svét Šempans,
vi ste muji,
jest sem pa vaš,
Dižo dažo,
Pomagažo.
Amen, amen, amen.
Šac bo muj,*

jez bom pa tuj. (Kumer, 1968, 167–168; pripovedovala Zinka Benulič (Petek), 1964 v Sodražici, zapisala Zmaga Kumer)

Domačini iz Zamostca se še danes spominjajo iskanja Atilovega groba.

[Primer 16] *Suj čas, vrjetnu so nehecal enga človajka, enga Ambrožiča, da je pokopan Atila. Ampak ta kot sm reku, Atile so med cesto pod Jagrbirtam dol pa med Bistrco. In so ga nehecalə de je tam Atila, da je tam zaklad. In je začeu tut kopat. Ko je pa skopou najkaj so mu pa ldje notr metal, kakšne kosti kurje, pa še kakšne kovinske stvari. Skratka ko je on tistu najdu je mislu de je tam Atila. Zetu se imenuje polej del področja, kjer je on iskou se imenuje tut Atile. Tuk da tu je prou po nemə nastalu tu ime. Tu pa se je moglu dogajat... tam nekje okul 1900 lajta mogoče.* (Pripovedoval Anton Prijatelj, 16. 3. 2015 v Zamostcu, zapisal Domen Češarek)

Spomin na kopanje Atilovega groba v Sodražici sem zabeležil tudi drugod po ribniški dolini.

[Primer 17] *D.Č.: So vam pravili za kak kraj, da je zaklad zakopan?*

A. A.:Tu jest sam o tej Atilə vajm, ze tulk cajta, de je Sodražcə. Pa vse povsot so že kopalə. De je Atila v zlati trugə, tu smo govurlə kot otrocə, ampak kje in kaku, pa nihčej ne vaj. Tu je blu pa rečjanu enkat: Ja u Sodražcə so kopalə, pa tam so kopalə, pa najso najdlə ne. (Pripovedovala Angela Arko (Henigman), 3. 8. 2014 v Dolenjih Lazih, zapisal Domen Češarek).

4. Stari grad

Izročilo o *Atili* se v ljudskih pripovedkah navezuje na Stari grad oz. Gradišče nad današnjim Zapotokom. Zaradi pomanjkanja pisnih virov do sedaj Stari grad še ni bil

zgodovinsko dokumentiran, omenjen je zgolj kot kronološko neopredeljeno arheološko najdišče. Naključno najdena lončevina naj bi datirala arheološki prostor v zgodnji srednji vek (Frelj, 2004, 9).

Sodeč po pergamentni listini iz leta 1220, je Engelbert Turjaški Loškim grofom podelili fevd: *vas Sodražico, ki leži v Vinici, to je v našem gospostvu v Ribnici* (Otošec, 1982, 79)³. Če sodimo po listini iz leta 1220, je bila tedaj Vinica pomembnejša od Sodražice in je bila verjetno že tedaj ali pomožna pristava ribniškega gradu, ali pa prvotno celo samostojna graščina. Po domnevi zgodovinarja Milka Kosa bi Vinica bila lahko tudi pokrajinsko ime (Kos, zapuščina). Ludvik Debeljak Stari grad imenuje Viniški grad, ki ga omeni v svojem opisu vasi Vinice (Debeljak, 1936, 12).

Na splošno je problematično slediti zgodovini vasi Vinice in tamkajšnjega gradu, ker jo viri pogosto zmotno pripisujejo Viniškemu gradu v Beli krajini. Kot primer lahko izpostavim po mnenju Boža Otošca površno in nestrokovno združevanje virov Antona Skubica, sicer spoštovanja vrednega zbiratelja Ribniškega zgodovinopisja. Kot nestrokovno navaja rimano Turjaško genealogijo iz leta 1584, je Konrad Turjaški s Katarino Sovniško leta 1082 za doto dobil Ribnico s pristavami na Vinicah in v Sodražici. Ker Turjaška genealogija ne navaja pristav, Otošec meni, da je te podatke pripisal iz že omenjene pergamentne listine (Otošec, 1982, 80; Skubic, 1976, 279). Skubic se je verjetno pri pisanju pravzaprav opiral še na sporno Valvasorjevo navedbo iste listine, povzeto po Schönlebnu iz leta 1681: *Prvega, njegovega naslednika Engelbrehta Drugega, ki je v leto 1227 prodal Karlu, Rupertu in Albertu, gospodom von Laas gospodstvo Vinica, Sodražica in Ribnica*. (Valvasor, 2009, 2603). Poznejši zgodovinopisci so jo zmotno pripisovali vasi Vinice v Beli krajini, ki pa je, kot dokazuje izvirna listina iz leta 1220, napačno navedena.

Na sami lokaciji starega gradu je danes viden lepo ohranjen obrambni jarek, ki obkroža vzravnano vzpetino na vrhu hriba. Na zahodnem delu pa rob jarka preseka stara gozdna pot, ki vodi iz Zapotoka proti Zamostecu. Samo gradišče leži ob trohribu, imenovanem *Kobila*, katerega vpadljiva lokacija je zagotovo še dodatno spodbudila ljudsko domišljijo k bajanju.

Po pripovedovanjih naj bi v bližini gradu stalo še eno gradišče, kar potrjujejo tudi katastri. Gradišča mi terensko ni uspelo locirati, zato je na zemljevidu označeno na podlagi državne topografske karte. Na mestu, kjer naj bi se nahajalo malo gradišče, je viden poseg v prostor, dolino pa v sredini seka umetno prekopan jarek.

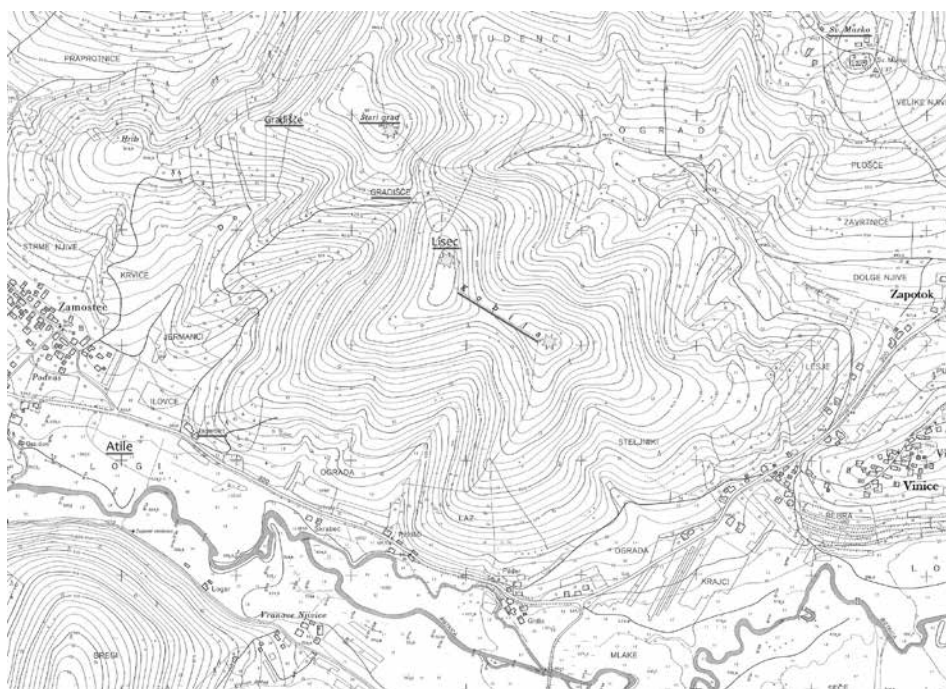
V Sodražici se je med ljudmi ohranil spomin na graščaka *Sodra*, ki naj bi prebival v Starem gradu. Kot je zapisala Polona Vesel Mušič je imel grof *Soder* v Sodraški kotlini najlepša polja za obdelovanje, zato naj bi Sodražica po njemu dobila ime (Vesel, 2003, 29–30). O omenjenem gradišču mi je uspelo zbrati tole izročilo.

[Primer 18] *Pripoveduje se, da je bil v davni dobi grad nad Zamostcem. Še danes se pozna, kje je stal in da so bili okoli njega jarki in okopi. Ta kraj se imenuje Veliko Gradišče. Blizu je Malo Gradišče. Nekdanji gospodar tega gradu je bil grof Soder, po katerem se je baje imenoval današnji trg Soderžšic – Sodražica. Kdo je razdejal ta grad, ni znano. Znano je le, da so pozneje zidali iz tega kamna cerkev v Sodražici.* (Cvar, 1936, 9–10)

³ Listina 1220 IV 7. Turjak, sedaj v Arhivih Republike Slovenije

Slika 2. Trohrib Kobila z gradišči z vzhoda (foto: Domen Češarek).

Slika 3. Prostorska situacija okolice Starega gradu (Temeljni topografski načrt SR Slovenije; Sodražica-9; Merilo: 1:5000; Geodetski zavod SRS Ljubljana, 1982).

[Primer 19] *Na vrhu zapotoških stevnikov stoji še danes velika groblja, obrasla z mahom in grmovjem. Tu je stal nekdanji Vinaški grad ali kakor mu danes pravijo Stari grad ... Grad je imel močan stolp za obrambo žitnice in nekaj poslopja z visokim močnim zidom in je bil obdan okoli in okoli z globokim jarkom. Sploh je bilo vse tako utrjeno, da je grajska gospoda lahko brez skrbi tu prebivala, kadar je prišla na lov ali na pregled. V teku časa je ta grad imel več gospodarjev, od katerih pa ni nobeden stalno tu prebival. Vse delo so upravljali oskrbniki in valpti. Kdaj in zakaj so to graščino opustili, nam ni znano. (Debeljak, 1936, 12)*

[Primer 20] *Ob cesti, ki pelje iz Sodražice proti Ribnici skozi Zamostec, je koncem Zamostca hiša ‚pri Jagerbirtu‘. Mimo pelje pot na desno v gozd z imenom Kobila. Na levi strani pa vidimo lepo zaraščen gozd Lisec. Pot pelje po ravnini do velikega laza, katerega lastnik je Cvar iz Zamostca. Tam zavije pot navkreber proti Gradišču. Ko gremo proti vrhu hriba, vidimo mnogo lepih steza, ki peljejo vse v eno smer, vse proti vrhu, kjer se strinjajo meje štirih vasi: Sinovice, Zapotoka, Vinic in Zamostca.*

Doma sem vprašala, zakaj ima ta kraj Gradišče, pa so mi takole razložili:

Pred davnim časom je stal na ravnini vrhu Gradišč velik lesen grad. Kakor po raznih gradovih, tako je bil tudi ta gospodar hudoben in neusmiljen, še bolj hudobna in neusmiljena pa je bila graščakinja. Pripoveduje se, da je nekoč prišla k nji uboga žena z otrokom v naročju in jo poprosila, rekoč: ‚Milostljiva gospa, prosim pomagajte mi in darujte kaj tudi za moja dva bolna otroka, ki ležita doma.‘ Graščakinja pa jo je grdo pogledala in rekla: ‚Rajši vidim, da se na mestu vderem in spremenim v kokljo!‘ Ubogo žensko so oblike solze, nato se je obrnila proti nebu in zašepetala: ‚Bog te usliši, neusmiljena graščakinja!‘

Uboga žena se je jokaje vrnila navzdol proti domu, hudobna graščakinja pa se je krohotala za njo. Nato je šla v klet, da si pogasi jezo s pijačo, a naenkrat se je grad potresel in v tistem hipu je zadela graščakinjo kazen božja, kakor si jo je sama želela.

Graščakinja se je udrila globoko v zemljo in z njo ves leseni grad. Spremenila se je v zlato kokljo, njeno premoženje pa v zlata piščeta.

Ko je leta 1891 gorel skedenj pri Jagerbirtu, je bilo vse v svetlobi, ves stari grad, Gradišče in vsa Kobila, čeprav je bila ura 1 čez polnoč. Tedaj so videli prav razločno tudi zlato kokljo s piščeti. Slišijo jo tudi na kresni večer, ko kliče svoja piščeta pod zemljo.

Komur se bo kdaj posrečilo odkopati kokljo s piščeti, bo zelo srečen in bogat, ker to je velik zaklad. (Pakiž, 1937, 16)

[Primer 21] *Dolgo je že od tega, odkar so orožniki pripeljali v ribniško ječo nekega starega tolovaja, ki so ga ujeli blizu Loškega Potoka. Ta je bil obsojen na smrt, kakor pač zaslužijo taki, ki kradejo denar in ki ubijajo ljudi.*

Ob sodraškem žeganju se je v gostilni nekaj fantov sprlo in steplo. Krivca tega prepira so odpeljali orožniki v ribniško sodnijo. Zaprli so ga ravno v isto celico, kamor so bili pripeljali pred par dnevi starega razbojnika. Oba jetnika sta se po kratkem času sprijaznila in se začela razgovarjati o tem in onem. Stari razbojnik zaupa sodraškemu fantu, kakšno je bilo njegovo življenje, kako je kradel in ropal

Slika 4. Lepo ohranjen obrambni jarek Starega gradu (foto: Domen Češarek).

in kako je napadal ljudi na samoči, jim jemal denar in jih nekatere tudi ubil. Sadržan pa mu je pripovedoval o svojem življenju in kako so se stepli v gostilni ter da je prišel zato v ječo. Med drugimi razgovori mu izda razbojnik še eno svojih skrivnosti, kako je s tovariši zakopal veliko premoženje tamkaj nad Zamostcem pod hruško, v neki ogradi, med dvema gozdničema. Dandanes imenuje to ogrado Neukretnova, Veselova ograda, gozdnič na vrhu pa Kobilji dol.

Moja stara mati in moj stari oče so pripovedovali, da so ta zaklad videli v dveh mestih te ograde. Nekateri so ga videli na vrhu pod gozdničem, pod češnjo zavitega v 1 do 2 rjuhi, nekateri pa ga vidijo ob zdolnji strani levega griča pod hruško pa v 3 ali še več rjuh zavitega, vse to pa pravijo, da se vidi le na kresni dan ob 11.–12. ponoči. Pravili so mi, da nekateri ljudje vidijo okoli rjuh skakljajoče psičke črne barve, nekateri pa vidijo mnogo vragov v človeški podobi, ki varujejo in sušijo ta denar, da ne bi splesnil.

Mnogi izmed vaščanov so že videli ta zaklad, nikomur pa se še ni posrečilo priti do njega in si ga prisvojiti. (Pakiž, 1938, 39)

[Primer 22] ...Pogovor je nanesel na tako imenovani divji lov, ki je tisto zimo posebno razburjal ljudi. Možakarji so ugibali, kaj bi to moglo biti, večinoma so bili mnenja, da povzročajo to duhovi ortneških graščakov. Ta divji lov se je pa vršil takole: Slednji večer se je zaslíšal od Velike Gore glas pasjega lajanja, ki se je premikal z veliko hitrostjo na Kobiljo, od tod na Vrnile, dalje proti Hudem koncu in proti ortneškemu gradu. Vmes se je slišalo tudi pokanje pušk. Pri ortneškem gradu se je pa začelo znova ter je divjal ta divji lov po isti poti nazaj proti Veliki gori. Kot smo že omenili, se je to vršilo noč za nočjo med 10. In 2. uro... (Oblak, 1936, 11)

[Primer 23]...*Letošnjo zimo so posebno trpele živali. Večkrat se je slišalo od ljudi, da se klatijo po dolini tudi volkovi. Po Kobili nad Jagerbirtom, kjer jih ni bilo že lep čas, je bil tedaj pravo njihovo gnezdo. To je bilo hudo za divjačino...* (Mestek, 1939, 51)

[Primer 24] S.A.: *Legenda pravi, da je bila kle tod od Starga grada gozdna pot, in ti graščaki so hodili s kočijami k svetem Marki, kle so oni imejl sujo kopajlo. Tu je zečetak sv. Marka, cjerkuce. Prejt ku je bla u sv. Marku cjerkuca, je bla samu kopajla, pol so pa še cjerku sezidal. No in prəvu je blu tu pa od nih. Od təh graščakou kopajla. Oni so gor molil pa kakšnəga pokopaval. Po muje je Zapotok zarad təga ratou, ku so bli kakšnə tlačani njihovi ne.*

G. M.: *In tu je blu kukr kopajla od Starga grada in je blu pogansku in je blu nekaku, so bla drugače vrata, kukr so zdaj, tu se je vidlu, zdej ku so fasado dajlalə. De je najstarejše od tle. Sam tu se je predelavalu.*

S. A.: *Tu, ku je zdej tulšna cerku, naj blu. Cerku je bla pol dozidana.*

G. M.: *Ja in je blu od Starga grada, od tistəh graščaku.*

...

D. Č.: *A so vam kej o divji jagi pravlə?*

A. L.: *Sevajde je blu, ku hudičə.*

M. G.: *Divja jaga tu so enə ku so najkaj vrjel tistu najkaj, kukr da je šla divja jaga skuzə. Al pa vajš, kaku so blə enə əludje, de so usə najkaj vidlə, de so nekdu na enəh križiščəh glih tlele skonca naše vasi pod gozdam (med Sinovico in Zapotokom) pod Kobilo.*

A. S.: *Pod Kobilo.*

G. M.: *Pod Kobilo dol ja. Jest ne vajm, ampak prpoudval so ene, ampak men se je zdelu tu use skəp neumnu.*

D. Č.: *Kər povejte.*

G. M.: *Haha, de je pršla ena žjenska dolə iz Svetga Marka in de se je pol kr zgəbila in de so ene nesrječe ble in use taku. De so znalə najkaj nardət ano nesrječo. Ampak jest tu najsm nikdar vrjela. Enə pa tut še vrjamejo.*

S. A.: *Ja tašča recimo njena*

G. M.: *Ja muja tašča bə vajdla povajdat.*

A. S.: *Ona je pousof vidla, in črnə kojnə in use. Tistə črnə vuz je šu ku norc.*

G. M.: *Ja usə so vidlə! Jest nevajm, kuk so molə. In teku vraževernə de.*

...

D. Č.: *Kaj ste pa tega črnega konja omenlə?*

A. S.: *Tu je njena tašča vrjela.*

A. S.: *Ona je vidla kočijo, štjerje črnə konjə, črne pantlce, tu so trakovi. In so šlə taku ku ena divja jaga.*

D. Č.: *Kje so pa šlə?*

A. S.: *Pa na Sinovco gor. Od Svjetga Marka gor na Peščenek. Tu je bla ena stara puot, taka strma...in tam pa proti Sinovcə. (Pripovedovale Anica Simić (Lovšin), Angela Lovšin (Mestek) in G.M., 21. 3. 2015 v Zapotoku, zapisal Domen Češarek)*

5. Mitološko ozadje pripovednega izročila

Kot je razvidno iz podanega gradiva, je mitični prostor v Sodražici dobro prepleten z različnimi bajeslovnimi motivi, ki pa imajo sorodno sporočilnost. Izročilo o pasjeglavcih zato v kontekstu Sodražice ponudi več možnih mitoloških interpretacij. Potrebno je omeniti, da namen razprave ni dokazovati vzporednic med različnimi bajeslovnimi liki, temveč opozoriti na ohranjena sporočila, ki bi lahko nakazovala starejše izročilo. Volčji lik se v mitični zgodbi najpogosteje navezuje na zimsko obdobje, zato se bom najprej osredotočil na zimski del mitične zgodbe.

Pripovedi o Atili in pasjeglavcih se v slovenskem ljudskem izročilu pogosto pojavljajo povezano. Sodraški primer lokalizacije izročila o Atili sicer pri nas ni osamljen primer. V 16. stoletju je Marc Antonio Niccolleti v rokopisnem delu *Patriarcato aquileiense di Filippo d'Alenconio* poročal o Tolmincih kot o ostanku starih Hunov (Matičeto, 1958, 186; Šmitek, 2004, 268). V prvi polovici 19. stoletja pa je Peter Zimolo iz Gemone med Rezijane razširil podobno razlago, da izvirajo Rezijani iz Atilovega spremstva, ki so se tod naselili in ustalili (Kopitar, 1857, 328; Šmitek, 2004, 268). Za prebivalce Gore (Trnovski gozd) pa so še pred kratkim pravili, da se od Slovencev razlikujejo in da so potomci Atilovih ljudi (Černigoj, 1997, 25; Šmitek, 2004, 268). Sodraško izročilo od tega zagotovo odstopa.

Slovenskemu ljudskemu izročilu o Atili so se v preteklosti med drugimi podrobno posvetili Milko Matičeto (Matičeto, 1948–49), Zmago Šmitek (Šmitek, 1994; 2004) in Katja Hrobat (Hrobat, 2010).

V nekaterih slovenskih pripovedkah ima Atila pasjo podobo, ker naj bi se spočel iz zveze kraljične in psa (Šmitek, 2004, 270). V izročilu o rojstvu Psa Marka so ljudje pripovedovali, da ga je rodila kraljeva hči, kateri je oče v stolpu naklonil za družbo le psa. Otroka so poimenovali knez Pes Marko. Ko je odrasel, je pobegnil od doma, nato pa se je na čelu pasjeglavcev vrnil in opustošil svojo domovino (Kropej, 2008, 297; prim: Rutar, 1883; Šašel, 1920–21, 41). Matičeto v članku *Attila fra Italiana, Croati e Sloveni*, izročilo o Psu Marku obravnava v okviru hunske tradicije, ki se je po njegovem mnenju oprijela starejšega izročila in spomina na ujme. Zgodovinar Sergij Vilfan je mitološko podobo Psa Marka povezal s poveljnikom najemniške Maksimiljanove vojske, Marx Sittich con Ems, kateri se v zapisih beneškega kronista Marina Sanuta pojavlja pod imenom Marco Can oz. kar Pas Marko. Dopušča je tudi možnost, da lik poistovetimo z Markom Klisom, ki so ga slovenski kmečki uporniki ubili leta 1515 v Brežicah. Vilfan tudi meni, da so na izročilo o poveljniku verjetno vplivali starejši pripovedni motivi. Podoba Psa Marka je lahko domačine spominjala na beneškega leva sv. Marka (Rutar, 1883, 253). To prepričljivo dokazuje, da moramo Psa Marka izključiti iz hunske tradicije (Kropej, 1995, 23). Lahko sklepamo, da to velja tudi za preostale variacije hunskega izročila po Sloveniji, ki so se pripojila na starejša izročila, zato je potrebno že na začetku tudi izročilo iz Sodražice razumeti večplastno.

Sodraško izročilo iz tega vidika poimenovanja zagotovo izstopa. Kot je prikazano na začetku razprave, je zgodba o Atili nadomestila starejše izročilo. V širši in ne samo slovanski mitologiji, kot volčji lik nastopa šepavi volčji pastir, ki med zimo vodi trop volkov. Spomladi pa ponovno kot prerojeni spomladanski lik Jarilo zaveže volkom gobce in prevzame vlogo zavetnika pastirjev (Mencej, 1999; 2000; 2001a; 2001b). Kot sklepa Mencejeva, lik volčjega pastirja v Slovanski mitologiji prevzame Jarilo/Jurij, ki jeseni ob prehodu v onstranstvo prevzame funkcijo, moči in deloma podobo Velesa, gospodarja volkov (Mencej, 2000, 219).

Vlogo volčjega pastirja pozneje v pripovedkah in pesmih prevzamejo različni svetniki, volk, čarovnik, in po mojih predvidevanjih zelo verjetno tudi volkodlak in Atila.

V Sodražici z vidika prostorske umeščenosti zgodb izstopa okolica Starega gradu, kjer je ohranjena predvsem starejša plast pripovednega izročila o spreminjanju človeka v živalsko podobo [20]. Tudi v pripovedkah o volkodlakih [11; 12; 13] in pasjeglavcih [4] je ohranjen motiv uroka spreminjanja – mati namreč uroči otroke, da se spremene v volkove. Motivi spreminjanja v živali so poznani v številnih slovenskih pripovedkah in pesmih. V pesmi iz Čepovana mati na kvatarno nedeljo zaradi nespoštovanja praznika spremeni otroke v vrane (Kumer idr., 1970, 158; Vidmar, 2013, 36; Pleterški, 2014, 341). Za odrešitev uroka je potrebno volkodlaku vreči kos kruha ali pa posvečene hrane. Tako je v eni od pripovedk iz Varaždina v volčjega pastirja zaklet človek, katerega reši njegova žena tako, da volčji pastir poje blagoslovljeno meso, ki ga žena od strahu izpusti med begom (Valjavec – Kračmanov, 1858, 77). Podoben razplet zgodbe se zgodi tudi v Ribniških pripovedkah o volkodlaku, kjer so ohranjene kar tri omembe spreminjanja volkodlaka zaradi hranjenja [5; 9; 11]. Na Poljskem so *wilkołaci* navadni ljudje, ki se spremenijo v volčji lik za božič in kresno noč. Človeka spremeni v *wilkołaka* v nekaterih primerih čarownica (Wiesthaler, 1883, 561). Tudi šepavost in hromost volčjega lika je razvidna v pripovedkah [8; 9]. V Dobri ob Kolpi na Hrvaškem naj bi po zapisu Möderndorferja v *volka* ali *volčjega pastirja* sprevrgel nepravilno rojen otrok (Möderndorfer, 1964, 313), vendar se je pri tem opiral na Navratilov zapis o spreminjanju v volka (Mencej, 2000, 30; Navratil, 1896, 25). Med različicami pripovedi o volkodlakih je torej mogoče izluščiti mnoge skupne elemente z volčjim pastirjem in njegovo zgodbo. Primerjavi volkodlaka in volčjega pastirja se je v preteklosti posvetil že japonski raziskovalec Itiro Ito, ki je povezoval lik volčjega pastirja z volkodlakom ter primerjal izročili z indoevropskim obstojem združenj vojakov, ki se oblačijo v volkove. Kot tudi on sklepa, se je lik volkodlaka prepletel s slovanskimi predstavami o volčjem pastirju (Ito, 1993 navedeno po Mencej, 2000, 15). V izročilu nekaterih južnih Slovanov človeka spremeni v volkodlaka sveti Jurij, tako da nanj vrže volčjo kožo (Moszynski, 1968, 547; navedeno po Snoj, 1984, 124). Primerjava sicer neposredno ne dokazuje, da v pripovedkah nastopa volčji pastir, ponuja pa verjetne povezave med izročili.

Direktno izročilo, ki bi omenjalo volčjega pastirja, se v Ribniški dolini ni ohranilo. Verjetno pa se je spomin nanj ohranil v naslednji pastirski spomladanski pesmi.

»...Poglejte na gmajnico, k' pastirci pasó,
 Se lepo igrajo, še lepši pojó.
 Volke pasejo, lepo pojejo,
 Volki pa bodejo se.
 volke pasejo, lepo pojejo,
 volki pa bodejo se.« (Zapisal Zobec Anton v okolici Ribnice, ok. 1876)

Pesem se morda navezuje na posebne magične prakse pastirjev ali pa na verske predstave o volčjih pastirjih. Kot pojasnjuje Mencej, so imeli po verovanju ljudi pastirji enake sposobnosti kot volčji pastir (Mencej, 2001a, 232). Pastirska vloga je vidna tudi v pripovedki [12]. V Ribniški dolini se je v spominu ohranila tudi Jurjevska šega, da pred sv. Jurijem Ribničani niso smeli spuščati živine na pašo, kar je skladno s pastirskimi pomladnimi šegami.

Zanimiva vizualna sled spomina na psoglavce ali pa volčji lik je vidna tudi v upodobitvi, Hinka Smrekarja, ki je v zbirki pripovedi o Ribničanih naslikal ilustracije iz življenja

Slika 5. Ilustracija Hinka Smrekarja, lončenih dolenjevaških figur iz Ribniške doline (Fran Milčinski, *Süha roba*. Ljubljana 1920).

Ribničanov in motive njihove materialne kulture. Med ilustracijami izstopata lončeni figuri jahačev, levi lik močno spominja na volčji ali pasjeglavi lik, ki jaha konja.

Volčji pastir, ki v nekaterih pripovedkah jaha konja (Mencej, 2001b, 166), pogosto nastopa tudi v pripovedkah o *divji jagi*. V gorenjski pripovedki je divja jaga velik trop psov, za njimi pa teče šepast mož s sekiro. Po ljudskem verovanju se jaga vrši v času dvanajstih noči po Božiču, ko nastopijo *volčje noči*. (Kuret, 1989, 358–359). Divja jaga v Sodraškem izročilu [21; 23] poteka od Ortneškega gradu, čez Kobiljo, naprej do Velike gore. Velika gora je tipičen primer predstav o svetovne gori, saj je po ljudskem prepričanju bila votla ter napolnjena z vodo. Izročilo o romanju k Lintvernovi jami v Veliki gori pa nakazuje na zametke obredov proti htonskemu božanstvu. Po tem lahko sklepamo, da pot divje jage poteka iz Velesovega domovanja. Na možno povezavo divje jage z volčjim pastirjem nakazuje naslednja pripoved, zapisana v Ortneku.

...Pri križu pod gradom [Ortneški grad] je neki zidar srečal črnega jezdeca na črnem konju. Jezdec ga je nagovoril, ob slovesu pa mu je ponudil roko s kremplji. Naslednjega dne se je zidar vrgel z zidu in umrl... v komentarju je Schöppl dodal sklep, da lik črnega jezdeca spominja na germanskega boga Wotana (Schöppl, 1940, str. 96), ki pa zanimivo v nordijski mitologiji prav tako vodi divjo jago.

Pri Starem gradu [staro ime za Ortneški grad] so spravljene tri lodrice denarja iz turških časov. Pa ga ne bodo dobili, ker ga varje črn mož. (Mikuž, 1963, 221)

Na kraju razvalin nekdanjega Ortneškega gradu še danes stoji delno ohranjena grajska kapela sv. Jurija, katere zavetnik naj bi bil – po Mencejevi (2001a) – povezan z volčjim likom. Da je mitološki lik Jurija znan tudi v Ortneku, dokazuje običaj iz Ortneka, kjer so starši na Jurjevo poslali otroke k oknu rekoč: »Poglejte skozi okno, da vidite, da je prijahal sveti Jurij na zelenem konju«. V primeru, da za Jurjevega še ni bilo zeleno, pa je sveti Jurij jahal belega konja (Möderndorfer, 1984, 216). Na verjetno mitično povezavo nakazuje tudi cerkev sv. Marka, ki po ljudskem izročilu [24] stoji na staroverskem svetišču. Sv. Marko goduje v koledarskem letu 25. aprila, kar je zelo blizu sv. Juriju, ki goduje 24. aprila.

Sodražica v Ribniški dolini izstopa tudi po vnemi pri iskanju zakladov. V lokalnem glasilu *Iz naše doline* se je namreč ohranilo med že navedenimi še veliko pripovedk o zakopanih zakladih, ki to potrjujejo (Prim: Mihelič, 1936, 10; Debeljak, 1936, 5; Zajc, 1936, 6; Petrič, 1936, 8–10; Zajc, 1936, 15; Nosan, 1936, 5; Oblak, 1936, 10–12; M. A., 1938, 75; Janež,

1938, 89). Večina pripovedi se navezuje na prostor v bližini Kobile, zato idejo o zakladu lahko razumemo kot zadnjo fazo razvoja mitične pokrajine, ki se je skozi čas spojila s starejšim izročilom. Hrobat je v povezavi z imensko sorodnim ledinskim imenom Kobilja glava, zasledila pojavljanje izročil o zakladu, grobu in volčjem uboju kobile. Motive je povezala z evropsko pogrebno tradicijo in simboliko konja ter pokopa na prostorskih mejah. Konj ima v južnoslovanskem verovanju močno simbolno vlogo v htonskem svetu ter prehodu med tostranstvom in onstranstvom (Hrobat, 2010, 76–78). Hrobat še sklepa, da je izročilo o Atilovem zakladu, ki se pojavi na Krasu, zgolj zgodovinska izposojenka za utemeljevanje predstav o zakladu, ne pa izročilo o resničnem Atili (Hrobat, 2010, 59). Predstave o zakladih lahko apliciramo tudi na izročilo o *zlati koklji s piščeti*, ki se je ohranilo v številnih krajih po Sloveniji. Po mnenju Jožeta Kastelica izročilo spominja na resnične zgodnje srednjeveške umetniške predmete, ki so ponazarjali bizantinsko langobardsko simboliko koklje (Kastelic, 1976–77). Ob naključni najdbi arheoloških ostalin je človek pričel predmete povezovati s spominom na predhodna ljudstva, kar je še dodatno spodbudilo k bajanju.

Šmitek je v svoji študiji o Atili njegov grob povezal s predstavami o svetovni gori (Šmitek, 2004, 278). V večini variant zgodbe o Atilovem grobu je Atila zakopan v zlato, srebrni in bakreni krsti. V indoevropskih verovanjih svetovna gora predstavlja središče sveta, sedež bogov in bivališče duš pomembnih ljudi, ki jih Bog povabi k sebi. Tri stopnje svetovne gore, ki so bile v skladu z idejo tridelnega potovanja duše v onstranstvo so simbolizirale kovine zlato, srebro in baker (Huth, 15–31; navedeno po Šmitek, 2004, 280). Tudi v mitološki tradiciji je prostor z ležiščem, ki si ga je ustvaril Bog, kozmična gora (Eliade, 1992, 26). Tudi v našem primeru je stari grad nad Vinicami/Zamostcem predstavljal središče prostora. To dokazuje tudi dejstvo, da naj bi vse vaške poti vodile h gradišču [20], kar nakazuje nekdanjo pomembnost kraja. Zato zagotovo ni naključje, da so predstave o Atilovem grobu in njegovem prebivališču [14] v Sodražici verjetno povezane s predstavami o volčjem liku, ki ima med zimo stik s podzemljem in onstranstvom.

Tu smem opozoriti na zanimivo naravno formacijo trohriba z vrhovi Kobile in Starega gradu, ki bi lahko spominjala na ozvezdje Orionov pas [sliki: 2; 3]. Podobno prostorsko hipotezo je v preteklosti obravnaval že Karel Držan, ki je v dolini Gračnice našel zanimivo povezavo postavitve prazgodovinskih gradišč z ozvezdjem Orion in drugimi ozvezdji (Držan, 2008). Zmago Šmitek je v svoji objavi o astralni simboliki predromanskega reliefa v Hodišah sv. Jurija/Jarila preko zidnega reliefa v cerkvi sv. Jurija v Hodišah povezal z ozvezdjem Oriona (Šmitek, 2001; 2004). Na zanimivo povezavo Jarila s kinokefalnimi liki in volkom pa nakazuje tudi slovensko ime ozvezdja, *kúzljak*, ki je ljudski izraz za Sirius oz. lovca Oriona (Kropej, 2008, 297). Tudi v izročilu o divji jagi [22, 24] je zato mogoče prepoznati povezavo z astralno potjo duš v onstranstvo, ki jo v indoevropskih mitološki tradiciji predstavlja ozvezdje Orion.

6. Sklep

Izročilo o volčjem pastirju se v Ribniški dolini ni ohranilo, ohranili pa so se aspekti, ki to dokazujejo. Sklepamo lahko, da je okolica Kobile oziroma Starega gradu nekoč služila kot kultni prostor, na katerem so pozneje sezidali grad. Izročilo, ki se je nanašalo na kultni prostor pa so postopoma nadomestili sorodni bajeslovni motivi podobne pojavnosti oblike. Kot je razvidno iz raziskave ne le v Sodražici, temveč tudi širom po Sloveniji lahko

sklepamo, da je pri oblikovanju izročila o Atili in pasjeglavcih prišlo do mešanja različnih starejših izročil. Na to pa je zagotovo vplivala tudi lokalna mistifikacija nekega tiranskega lika oz. vodje (poglarjarja), kakršen je bil Atila. Zato se ob tem odpirajo še mnoga vprašanja in ugibanja pri ostalih primerih lokaliziranja izročila o Atili, saj bi lahko to izročilo prekrilo izročilo o poglarjarju volkov. Podoben primer mistifikacije starejšega izročila pripisujemo tudi *kralju Matjažu* in *kraljeviču Marku*.

Kdaj in zakaj so Sodražani dobili ime *psoglavci*, ter kdaj so se kot skupnost pričeli ločevati od Ribničanov, ne vemo. Gotovo pa je k temu pripomogel spomin na volčje izročilo ter konflikti zaradi trgovskih in sejmskih pravic, kar je začelo ločevati različne trške skupnosti. Prav tako pa so na to vplivale tudi nekdanje graščine, ki so domačinom vzbujale mitično predstavo prostorskega središča. Podoben primer v Ribniški dolini je vas Dane, kjer so starejši vaščani še pred desetletji trdili, da je bila vas nekoč pomembnejša od Ribnice, saj je v njej nekoč stal grad, vse poti pa naj bi po ljudskem izročilu vodile proti Danam. Po ljudskih predstavah naj bi bil celo ribniški Francoski most zgrajen zaradi Danskega gradu. Poraja se tudi vprašanje, ali bi močno prisotno izročilo na enem kraju lahko vplivalo na vas/skupnost, ki bi vršila del letnega praznovanja, do te mere, da bi to vplivalo na njeno poimenovanje.

Ker je okolica trohriba arheološko še neraziskana, bodo šele morebitne arheološke raziskave pokazale na trdnjšo prostorsko povezavo z bajeslovjem, ki jo raziskava nakazuje. Kraj nekdanjega gradišča, bi bilo potrebno sanirati, saj so nanj že močno vplivali naravni dejavniki, mesto pa primerno označiti z opozorilnimi tablam, ki bi obiskovalce opozorile na pomembnost kraja.

Viri in literatura

- Buxton, Richard (1988): Wolves and Werewolves in Greek Thought. *Interpretations of Greek Mythology*, 60–79.
- Cvar, Ivan (1936): Zamostarški grad, *Iz naše doline* 1(6), 9–10.
- Černigoj, Franc (1997): Mož in čemerika: Žalostne in vesele z Gore in iz dežele. Ajdovščina: Samozaložba.
- Češarek, Domen (2012): Mitološko izročilo Ribniške doline. *Rešeto*, 16(5), 30–31.
- Debeljak, Ludvik (1936): Zgodovina vasi Vinice. *Iz naše doline* 1(6), 12–13.
- Debeljak, Ludvik (1936): Kako je zaklad gorel na naši njivi. *Iz naše doline*, 1(3), 5.
- Eliade, Mircea (1992): Kozmos in zgodovina: Mit o večnem vračanju. Ljubljana: Nova revija.
- Frelih, Marko (2004): Poročilo o arheološkem delu na območju ribniške občine. Logatec: 2004.
- Gržan, Karel (2008): V znamenju Oriona. Jurklošter: Odon.
- Hrobat, Katja (2010): Ko Baba dvigne krilo : prostor in čas v folklori Krasa. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Huth, O. Der Glasberg, Symolon. Jahrbuch für Symbolforschung, bd. 2, Basel–Stuttgart, b.l. 15–31.
- Ito, Itiro (1993): Comperative and Contrastive Studies in Slavic Languages and Literatures. Japanese contributions to the XIth International Congress of Slavists, Tokio, 117–138
- Janež, Anton (1938): Zaklad pod našo hišo. *Iz naše doline* 3(5), 89.
- Kastelic, Jože (1976–77): Zlata koklja s piščeti. *Traditiones* 5–6, 177–184.
- Kastelic, Zlata, PRIMC, Jože, idr. (2001): Krvapivc. Ljubljana : Kmečki glas.

- Kopitar, Jernej (1857): Die Slaven im Thale Resia“, in: Barth. Kopitars kleinere Schriften erster Theil, herausgegeben von Fr. Miklosich. Wien: Friedrich Beck's Universitäts-Buchhandlung, 323–330.
- Kos, Milko: Za zgodovino kolonizacije, fasc. 10, zvezek Velike Lašče. Iz zapuščine Milka Kosa. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Kropej, Monika (1995): Pravljica in stvarnost: odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih Štrekljeve zapuščine. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Kropej, Monika (2008): Od ajda do zlatoroga. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba.
- Kumer, Zmaga (1967): Rudeževa zbirka slovenskih ljudskih pesmi. Slovenski etnograf 20, 129–142.
- Kumer, Zmaga (1968): Ljudska glasba med rešetarji in lončarji v Ribniški dolini. Maribor: Obzorja.
- Kumer, Zmaga, idr. (1970): Slovenske ljudske pesmi. 1. knjiga. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kuret, Niko (1989): Praznično leto Slovencev. Ljubljana : Družina.
- Lesar, Anton (1864): Ribniška dolina na Kranjskem. Ljubljana: A. Léсар.
- Lesjak, Jožef (1864): Cerkev sv. Marka. Rokopisni cerkveni kodeks o zgodovini podružnične cerkve sv. Marka.
- Levec, Franc (1883): Volkodlak. *Ljubljanski zvon* 3(12), 771–774.
- M. A. (1938): Nenasloveljena. *Iz naše doline* 3(5), 75.
- Matičeto, Milko (1948–49): Atilla fra Italiani, Croati e Sloveni. *Ce Fastu?* 24 (5–6); 25, (1–6).
- Matičeto, Milko (1958): Nivolettijevo sporočilo o Tolmincih in Kralju Matjažu. *Slovenski etnograf*, 11, 186.
- Mencej, Mirjam (1999): Mitološki lik „volčji pastir“ pri Slovanih : doktorska naloga.
- Mencej, Mirjam (2000): Funkcija gospodarja volkov v povedkah, zagovorih, verovanjih in šegah. *Etnolog*, 10, 163–178.
- Mencej, Mirjam (2001): Gospodar volkov v slovanski mitologiji. Ljubljana : Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- Mencej, Mirjam (2001): Volčji pastir v kontekstu dosedanjih raziskav na področju slovanske mitologije. *Studia mythologica Slavica*. Ljubljana : ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje.
- Mestek, Alojzij (1939): Neimenovan članek o zimi. *Iz naše doline* 4(5), 51.
- Mihelič, Slava (1936): Zaklad nad Zamostcem. *Iz naše doline* 1(2), 10.
- Mikuž, Stane (1963): Nekaj narodopisnih drobtinic. *Slovenski etnograf*, 16(1963/1964), 217–228.
- Miličinski, Franc (1919): Süha roba. Ljubljana: Založba umetniške propagande.
- Möderndorfer, Vinko, STIPLOVŠEK, Franjo (1946): Koroške narodne pripovedke. Celje : Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- Möderndorfer, Vinko (1948): Verovanja, uvere in običaji Slovencev : (narodopisno gradivo). Knj. 2. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- Moszynski, Kazimierz (1967–68): Kultura ludowa Słowian I–II. Warszawa.
- Navratil, Ivan (1896): Slovenske narodne vraže in prazne uvere. *Letopis Matice slovenske*, 27, 1–46.
- Nosan, Draga (1936): Kako so na Vinicah kopali zaklad. *Iz naše doline* 1(7), 5.
- Oblak, Ciril (1936): Zaklad in divji lov. *Iz naše doline* 1(7), 10–12.
- Oražem, Janko (1936): Gradovi in graščine v narodnem izročilu. Celje, Samozaložba.

- Otorepec, Božo (1982): Doneski k zgodovini Ribnice in okolice v srednjem veku. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*. 2(30), 79–87.
- Ožbolt, Milena (2004): Andrejeva stopinja. Ljubljana : Kmečki glas.
- Pakiž, Ana (1937): Zlata koklja z zlatimi piščeti. *Iz naše doline* 2(2), 16.
- Pakiž, Anica (1938): Zaklad nad Zamostcem. *Iz naše doline* 3(3), 39.
- Petrič, Stane (1936): Zaklad v Travnih gori. *Iz naše doline* 1(4), 8–10.
- Pleterski, Andrej (1997): Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Pleterski, Andrej (2014): Kulturni genom : prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe. Ljubljana : Založba ZRC.
- Rudež, Anton; RUDEŽ, Jožef; ZIMA, Janez in POPIT, Ilja (2010): Od volkodlaka do Klepca: vsakovrstna praznoverna mnenja, šege ter pripovedi Ribničanov, Potočanov, Krašovcev in Osilničanov. Radovljica: Didakta.
- Rutar, Simon (1883): Knez Pes-Marko. *Ljubljanski zvon*, 3(4), 252–253.
- Rutar, Simon (1899): Beneška Slovenija. Ljubljana, matica Slovenska.
- Schöppel, V. Hans (1940): Kronološki pregled družin (I. del) Seemann, Kosler, Rudež, Gollmayer, Mach. Dunaj: neizdano.
- Skubic, Anton (1976): Zgodovina Ribnice in Ribniške pokrajine. Buenos Aires: Editorial Baraga S.R.L.
- Snoj, Marko (1984): Kaj se skriva v besedi volkodlak? *Jezik in slovstvo*, 29(4), 123–126.
- Šašel, Josip (1920–21): Spomin na Virunum. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16(1), 40–41.
- Šmitek, Zmago (1994): Primerjalni vidiki slovenskega ljudskega izročila o Atili. *Traditiones* 23, 187–201.
- Šmitek, Zmago (2004): Mitološko izročilo Slovencev. Ljubljana : Študentska založba, 2004 (Aries).
- Trdina, Janez (1882): Bajke in pripovedi o Gorjancih. *Ljubljanski zvon* 2, 252–253.
- Valjavec, Matija – Kračmanov (1858): O vučjem pastiru. Narodne pripovedke iz Varaždinske. *Kmetijske in rokodelske novice* 16(10), 77–78.
- Valvasor, Janez Vajkard (2009): *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana : Zavod Dežela Kranjska.
- Vesel, Mušič Polona (2003): Magdalena, fara naša: predstavitev, zgodovina in življenje župnije Sodražica. Ljubljana: Družina.
- Vidmar Mandič, Breda (2013): Kar nej rejs, se neč ne govuri. Povedke izpod Lisce in njene širše okolice. Celje: Celjska Mohorjeva družba : Društvo Mohorjeva družba.
- Vodopivec, Olga (1936): Spoznavajmo domači kraj! *Iz naše doline* 2(6), 22–31.
- Wiesthaler, Fran (1883): Volkodlak in vampir. *Ljubljanski zvon* 3(9), 561–569.
- Zajc, Marija (1936): Zaklad pod skednjem. *Iz naše doline* 1(4), 6.
- Zajc, Pavla (1936): Zaklad pod Malo pečjo. *Iz naše doline* 1(6), 15.
- Zobec, Anton (1876): Narodne pesmi in vraže, Arhiv ISN – Štrekljeva zapuščina ŠZ IV.
- Zordán (1900): Kaj si pripovedujejo o griču sv. Roka. *Vrtec*, 30(6), 6–8.

The Lore about Dogheads, Werewolves, Wolf Herdsman and Attila in the Mythical Landscape of Sodražica

Domen Češarek

In this article, the author attempts to explain the local dogheads (*Cynocephalus*) myth whose name, "Psoglavci", is used as an insult name for the inhabitants of the Sodražica community. The roots of the name can be traced to the local tales from the times when different towns got their trading rights, which caused rivalry between them.

The supernatural beings called "Psoglavci" (Doghead) are usually connected with the historical figure of Attila who was present in folktales, which also frequently appear in the local tales in this area. The notions of the Dogheads are similar to those of the Werewolves. All these folktales are strongly present in the Ribnica Valley. An analysis of the stories has revealed that both beings contain a belief concept similar to the idea of the Wolf Herdsman who was connected with the myth about St Jurij (St. George) who replaced the older Slavic mythological figure Jarilo.

Different layers of these myths are reflected in the mythological landscape, which is strongly linked with the area of Stari grad (Old Castle) in the Sodražica municipality. Stari grad is now known as an unexplored, potentially archaeological site and is placed on a geographically unusual hill with three peaks. In the area around the castle hill are preserved several mythical stories, such as those of Attila's grave, treasure, the world's axis and the wolf story during the winter period. The location is also placed on the mythical path of the Wild Hunt. Folk beliefs about the Wild Hunt are in Slavic mythology often connected with the concept of the Wolf Herdsman, and the lore about him is also strongly linked with the folk narrative in the Ribnica Valley.

The research opens new ideas and possibilities of further connections within the related folk belief tales. The author also opens a question of the possibility that the mythical landscape of the three peak hills has astral connections with the Orion constellation.